

ФОЛКЛОРНИТЕ КОРЕНИ НА НЕКОЛКУ ФРАЗЕОЛОШКИ ИЗРАЗИ

Александра Гецовска

ЈНУ Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

gecovska@gmail.com

Апстракт: Во овој труд се анализира историскиот развој и потеклото (етимологијата) на одредени фразеолошки изрази поврзани со фолклорот и верувањата. Целта е да се утврди потеклото, изворните значења и трансформациите на овие изрази низ времето, во македонскиот јазик. Преку анализата на лексичките компоненти и нивната семантичка еволуција, ги посочуваме конкретните значења кои постепено преминале во фигуративни изрази. Посебен акцент се става на изразите поврзани со преданија, пословици, обредни практики (сп. *на куково лејло*, *џура џејел*, *ове леви раце* итн.) кои откриваат слоеви чие потекло доаѓа од старите верувања. При истражувањето се потпираме на етимолошките речници, фолклорните и историските извори, а даден е и компаративен прилог со другите словенски јазици. Резултатите укажуваат дека голем дел од нив претставуваат јазични фосили што го зачувале старото културно наследство. Тие го покажуваат континуитетот, традицијата и способноста на јазикот да ги адаптира старите значења во нови контексти. Во трудот се открива улогата на фолклорот во историјата на фраземите и преку нивната анализа од етимолошки аспект се доаѓа до лексикографското решение¹.

Клучни зборови: фразеолошки изрази, етимологија, фолклор

Потеклото на фразеолошките изрази во македонскиот јазик, чиј извор е фолклорот, народните верувања и усната традиција е долг, стар и добро познат процес за проучувачите на овие дисциплини, а фразеологијата е јазичен слој на колективни искуства, обичаи, верувања, митски претстави и вредности од народната култура. Преку фразеолошките единици поврзани со природните појави, животните циклуси, растенијата, животните, секојдневните активности, се пренесуваат старите верувања и практики дадени во преданијата, пословиците, верувањата кои се чуваат, односно пренесуваат преку културната меморија.

Досегашните истражувања, во голема мера, се фокусирале на корпусот, семантиката и употребата на фразеолошките единици, но не и на потеклото. Притоа, главниот акцент бил ставен на нивното значење,

¹ Посебна благодарност упатувам до проф. д-р Лилјана Макаријоска и до вон. проф. д-р Кристина Димовска за искрената помош при изработката на овој труд.

функција и стилска вредност. Етимолошкиот аспект останал во втор план и е недоволно обработен. Недостигот од истражувања за потеклото на словенските и позајмените фразеологизми во македонскиот јазик претставува празнина во лингвистичката наука. Иако постојат поединечни обиди за етимолошко толкување, тие не се обединети во единствен корпус. Токму ова отвора можност за понатамошен пристап во проучувањето на фразеологијата, насочен кон историскиот и контактниот аспект.

Етимологијата на фразеолошките изрази поврзана со народните верувања, суеверија, преданија итн., претставува особено плодна област во рамките на фразеологијата и етимологијата. Голем дел од овие фраземи имаат корени во старите словенски, индоевропски верувања, поврзани со анимизмот, тотемизмот и култот кон природните сили. Тие ја рефлектираат селската, земјоделската и пастирската традиција. Изразите неретко потекнуваат од конкретни историски настани или личности. Пример за тоа е изразот *сѝие како заклан*, поврзан со обредни жртви во старите култури. Други фразеологизми имаат потекло од народната медицина или од магиските ритуали. Такви се верувањата за: *лоша среќа*, *зли очи* или *нечисѝа сила* кои потекнуваат од верувањето дека човекот е изложен на невидливи влијанија. Дополнително, бројни фраземи се поврзани со ритуали и обичаи: свадбени, погребни, календарски. На пример, изразите *фрли сол*, *чука во дрво* имаат корени во апотропејските практики насочени кон оттурнување на злото. Фраземата *чука во дрво* потекнува од верувањето дека дрвото е живо и населено со духови кои можат да помогнат или да наштетат.

Според етимолошкиот светоглед важно е да се земе предвид феноменот на културното наследство и заемките, што укажува на динамичната природа на фразеологијата како резултат на контактите. Фразеолошките изрази од старогрчко и од латинско потекло му припаѓаат на меѓународниот слој од македонската фразеологија. Во македонскиот јазик влегле преку други јазици, веројатно преку новогрчкиот јазик и(ли) преку соседните словенски јазици. Потеклото на фразеолошките изрази честопати се перципира како автохтоно – производ од домашната јазична традиција, особено поради фактот што некои изрази ги среќаваме во собирачкото наследство на браќата Миладиновци, Марко Цепенков итн. Всушност, дел од тие изрази се наследени или преземени од други јазици и културни средини. Во процесот на нивното прифаќање тие се адаптирале на фонолошко, морфолошко и семантичко ниво, при што станале дел од домашниот јазичен систем. Овој феномен на одомаќинување создава привид на нивна изворна припадност кон македонскиот јазик, а впрочем тоа е резултат на долготрајна јазична традиција, културни модели и метафори.

Повеќето од нив² и во македонскиот јазик имаат статус на пословици, поговорки исто како и во јазиците од коишто потекнуваат. Голем број фразеолошки изрази потекнуваат од стари, антички легенди и изреки. Присуството на фразеолошките изрази со потекло од класичната антика не е феномен што останал незабележан во теоријата што се занимава со македонската фразеологија (Велковска 2002: 78–80; Велјановска 2006: 46–47). Затоа ќе започнеме токму од нив (пословиците, поговорките).

Волкот влакното го менува, ама кудта не ја менува

Фразата „Волкот влакното го менува, ама кудта не ја менува“, е забележана во ТРМЈ (1: 262), а кај М. Цепенков (2009: 318) се среќава како: „Волко длакато (ја менува), а табието не го менува“. Пословицата се јавува и со варијантата „Волкот си го менува крзното, но не и карактерот / темпераментот“, „се вели за некој што не го менува својот карактер (обично лош)“. Според Кочовска-Стевовиќ (2023: 158), најстарата верзија на оваа пословица е старогрчка и се среќава во делото *Историја на Јустинијановиџе војни* на византискиот историограф Прокопиј (500 – 565 г. н. е.). Во биографијата на Веспасијан, во делото *Дванаесеттиџе римски цареви* на римскиот историограф Гај Светониј Транквил (1 век) е потврдена латинската варијанта, со таа разлика што во верзијата на Светониј главниот лик не е волкот, ами лисицата³: „Некои велат дека бил природно наклонет кон задоволства, и дека за тоа му замерил некој негов овчар; имено, кога Веспасијан станал цар, човекот го молел за својата слобода, но, кога бил одбиен, извикал дека лисицата си го менува влакното, но не и својата куд“. Во делото, пословицата се среќава во писмо на Сандил (кралот на Утигурите), до Јустинијан⁴. Истата фраза, каде субјектот е волк, односно лисица, се јавува во голем број варијации и јазици, сп. срп. *Вук длаку мења, али ћуд никада*; рус. *Волк и каждыџ*

² Волкот влакното го менува, ама кудта не ја менува; Брза кучка слепи кучиња раѓа; Големите риби ги јадат малите; Една ластовица не прави пролет; Каде што има чад, има и оган; Кучето што лае не каса; Налева/долева масло на огин/оган; Не може по магарето, удира по самарот; Носи/полни вода со решето; Од мува прави слон итн.

³ Quidam natura cupidissimum tradunt, idque exprobratum ei a sene bubulco, qui negata[m] sibi gratuita[m]libertate[m], quam imperium ade[m]ptum suppliciter orabat, proclamaverit, vulpem pilum mutare, non mores (Suet. Vesp. 16. 3).

⁴ Сандил му вели на Јустинијан: Παροιμίαν τινὰ ἐκ παιδὸς ἀκηκοὼς οἶδα, καὶ εἴ τι μὴ αὐτῆς ἐπιέλθῃ, τοιαύτη τις ἡ παροιμία τυγχάνει οὐσα. τὸ θηρίον ὁ λύκος τῆς μὲν τριχὸς, φασὶν, ἴσως ἂν τι καὶ παραλλάξαι οὐκ ἀδύνατος εἴη, τὴν μέντοι γνώμην οὐ μεταστρέφει, οὐκ ἀφείσης αὐτῷ μεθαρμωσαμένῳ ταύτην τῆς φύσεως (Procop. De bell. 8. 19. 10). „Знам една поговорка што сум ја чул како дете, која, ако добро паметам, гласи вака некако: ’Сверот, волкот’, велат, ’веројатно може до определен степен да си го промени влакното, но карактерот не си го менува’ зашто не му е во природата да се менува“.

џог линияеџ, да обџчая не меняеџ (Аникин 1988: 48); грч. *О λύκος κι αν γέρασε και άλλαξε το μαλλί του, μήτε τη γνώμη του άλλαξε, μήτε την κεφαλή του; Ο λύκος κι αν εγέρασε κι άσπρισε το μαλλί του, μήτε τη γνώμη άλλαξε, μήτε την κεφαλή του;*; алб. *Ujku qimen e ndërron por zakonin s'e harron* англ. *The wolf changes his coat, but not his disposition; The wolf may lose his teeth, but never his nature; The fox changes his skin but not his habits; The fox may grow gray, but never good;* гер. *Der Fuchs ändert den Balg und bleibt ein Schalk / Der Wolf ändert das Haar und bleibt, wie er war; Der Wolf ändert wohl sien Haar, aber er bleibt wie er war;* фр. *Un renard change de poil, mais non pas de nature; Le renard change de poil, mais non de naturel; Lou renard que cambie de peu, mes pas d'alure;* итал. *Il lupo perde il pelo ma non il vizio;* шпан. *Muda el lobo los dientes, mas no las mientes* итн.

Потеклото на оваа пословица е многу старо, од античко време. Волкот бил пример за воините поради неговата храброст и лојалност кон групата и бил олицетворение на човековата исконска природа, тежнеење кон слободата. Влакното симболично се поврзува со обновата и репродукцијата. Сноповите жито личеле на влакна од коса и се сметале за *брага на бојовиџе*, додека пак, растот на косата се сметал и потсетувал на оживувањето на природата. Во овој контекст, потеклото на пословицата би укажувало на можноста за надворешна промена на една личност, но и на потребата да се откаже од својата слободоумна и суштинска природа. Со исчезнувањето на старата вера, а под влијание на фолклорот што се потпира на непосредното искуство, статусот на волкот се менува. Неговата темна страна, како крволочно и опасно животно, доминира во свеста на луѓето. Денес тоа е предупредување дека суштинската природа тешко може да се промени без оглед на надворешните околности.

Една ластовица не прави/носи пролет

Пословицата „Една ластовица не прави пролет“ (ТРМЈ 3: 21) со значење ‘Со едно нешто не се завршува работата’, е присутна во *Зборникои на Миладиновци* (1962: 485) како: „Со една ластоица не идет лето“. Имено, според Кочовска-Стевовиќ (2023: 161–162), станува збор за превод на старогрчкиот израз *Μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ*, кој е потврден во Аристотеловата *Никомахова еџџика*. Во времето на Аристотел (4 век пр. н. е.), изразот веќе имал статус на пословица со истото значење во коешто се употребува и во македонскиот јазик. Аристотел го употребува за да истакне дека човекот за да биде среќен, не треба да води живот со доблести само еден ден или кратко време, туку таков живот треба да

води постојано „... зашто ’една ластовица не ја чини пролетта‘, ниту еден ден – животот“⁵.

Потеклото на пословицата е инспирирана од басната „Млад расипник и ластовица“ на Езоп (Софрониевски 2008). Во басната еден млад човек, кога видел ластовица, помислил дека дошла пролетта, па си ја продал наметката, која од сите предмети што претходно ги поседувал единствено му останала; кога повторно „стегнал“ студ, младиот човек ја видел ластовицата како лежи мртва и ѝ префрлил дека го измамила. Сп. лат. *Una hirundo non facit ver*, рус. *Одна ластџочка весны не дџелаџи*; грч. *Ένας κόυκος δεν φέρνει την άνοιξη*; англ. *One swallow does not make a summer/spring*; гер. *Eine Schwalbe macht keinen Sommer*; фр. *Une hirondelle ne fait pas le printemps*; итал. *Una rondine non fa primavera* итн. Како што може да се забележи овие пословици се многу стари и се среќаваат во многу јазици.

Етимолошката анализа покажува дека одредени изрази одразуваат начин на живот од старите епохи. Некои фразеологизми содржат архаични елементи кои денес не би биле разбрани без дополнително објаснување. Присуството на фразеолошките изрази како дел од пишаните извори овозможува да се следи нивната семантичка еволуција. Понекогаш значењето на изразот се менува, но формата останува стабилна. Во некои случаи, фразеологизмите содржат зборови чие оригинално значење е исчезнато, но фразата се зачувала. Етимологијата може да покаже паралели меѓу словенските јазици и другите јазици и да го идентификува заедничкото потекло.

Даде/добџ корпа

Во Средниот век, исто така, бележџме продолжување на контактите и заемањата што го дополнуваат македонскиот фразеолошки корпус. Таков е фразеолошкиот израз *даде/добџ корџа*, чиј корен се среќава во средновековен германски обичај, кој е застапен на целиот словенски свет.

Во ТРМЈ (2: 611), се среќава како жаргон со значење ‘Одбивање на љубовна понуда’ односно ‘одбивање понуда или незавршување работа’. Сп. ’Гер. *ein Korb geben*; срп. *даџи кому корџу*; хрв. *da ti košaricu/ košaru komu*; чеш. *dát něko mu košem, dos tat košem od něko ho*, словач. *dať koš nie ko mu, dos tat’ košom*, пол. *dać kosza ko muś*. Но, се среќава и во естон. *Korwi saama*, унг. *kosarat ad valakinek* (Mokijenko 2002: 250). Првата верзија во германскиот јазик за потеклото на овој израз е од 16 век (Kluge 1989: 404). Се среќава и во Речникот на браќата Грим (1830), каде се наведува значењето ‘да се одбие понуда за љубов или брак’, а потеклото се однесува на средновековниот германски обичај кога девојка спуштала

⁵ μία ἡμέρα χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ, οὐδὲ μία ἡμέρα

кошница врзана со јаже од прозорецот долу, до својот додворувач за да може тој да влезе во нејзината соба. Меѓутоа, ако девојката сакала да го одбие предлогот и да го отфрли додворувачот, ќе спуштела кошница со тенко јаже или пак кошница со тенко дно, со што тој би паднал. Оттука и семантиката за неуспех, да се падне од кошницата. Во Речникот се споменува и неуспешниот обид на Вергилиј со ќерката на царот Август (кој седнал во кошницата). Во 17 и 18 век, обичајот се променил, девојката праќала кошница без дно на младоженецот, како учтив знак за одбивање на понудата за брак. Доколку девојката даде повеќе кошници на повеќе момчиња, таа ризикувала да остане сама, односно немажена (Danylenko 2024). Од денешен аспект, сето ова е тешко разбирливо, но во тој период средбите се одвивале скришно, тајно. Првичната семантика за пропаднат неуспех, подоцна се проширила и оттука се развиле и идиомите, сп. мак. *не ѝомина на ѝесѝојѝ*; укр. *їровалився на екзамени, їровалився на виборах, їровалився на змаѓаннях* итн., со што овие фрази добиле контекст на негирање нешто / некого.

Во словенски, балкански и поширок контекст ќе ги разгледаме и следниве фразеолошки изрази: *сѝанува на лева ноѓа*, *има две леви раце*, *ѝури ѝејел*, *на куково леѝо*, *ѝлаче како кукавица*, *си ја сѝави/кладе ѝлавиѝа в ѝорба* и *куришум не ѝо дуѝи/бие*.

Станува на лева нога

Фраземата „стана на лева нога“ (TPMJ 3: 25) со значење ‘не е расположен денес, лошо расположен, лош ден’ е широко распространета. Сп. срп. *усѝаѝи на леву ноѓу*; слов. *vstati z leve noge*; буг. *сѝана на лѝавиѝа сѝѝѝка*; рус. *всѝаѝѝ не с ѝѝой ноѝи*; пол. *wstać lewą nogą*; чеш. *vstávat levou nohou* итн. Овој фразеолошки израз со значењето да се биде лошо расположен, да се има лош ден потекнува од стари суеверија дека „оној што прв ќе стане од кревет со левата нога ќе има лоша среќа тој ден“ (Stěpanova 2023: 164). Придавката *лев*, *-а*, *-о*, англ. *left* е клучна за насоката на семантичкиот развој во оваа воспоставена комбинација. Овој пансловенски збор (сп. на пр., слов. *lěv*, словач. *ľavý*, пол. *lewy*, укр. *ліууј* итн., сите со значење *лев*, а исто така се преведуваат и како ‘лош, несигурен, измамен итн.’ што претставува продолжение на псл. **lěvъ* со веројатното изворно значење ‘закривен, искривен’. Според Рејзек (2001: 497), изразот ‘лево’ со значење, свиткан, закривен, искривен, префрлен, потоа неточен, лош итн., веројатно стоел спротивно на движењето напред т.е. право, па оттука во морална смисла, исправен, праведен, т.е. спротивен на левиот. Повеќето луѓе ја користат десната рака за главните активности, затоа оваа страна е точна, вистинска. Соодветствува и на грч. *λαίος*, лат. *laevus* ‘лево’, првично, веројатно, закривен што може да се докаже со латинската комбинација *bovēs laevī*, ‘говеда, добиток со закривени рогови’, што се базира на коренот *lēi-*,

‘свиткува’ (ESJS 1989–2022, 7: 416–417). Оригинално то значење на придавката е поткрепено од староанглискиот префикс (изведен од оваа придавка) *obleviti* ‘да се олабави, да се ослободи напнатоста’, особено во комбинацијата *obleviti* ‘да се олабави жицата, да се направи да не е затегната, т.е. првично да се направи нерамна, свиткана, искривена’ (ESS cf. Nѐмес 1975: 229) во споредба со левата рака, која е помалку функционална кај повеќето луѓе (Králík 2015: 320).

Има две леви раце

Фразеологизмот „има две леви раце“ кој се надоврзува на претходниот, го содржи значењето ‘ништо не му оди од рака, сѐ што ќе фати излегува погрешно’ (ТРМЈ III: 25). Станува збор за невешто лице кое честопати прави грешки при извршување на задачите. Негативната конотација на левата страна, како што споменаваме и претходно, произлегува од народните верувања според кои десната страна е поврзана со снагата, среќата и напредувањето, за разлика од левата која се сметала за слаба, несреќна и пасивна. Во повеќето култури низ историјата, десната рака се сметала за правилна, чиста или света. Со неа се поздравувало, се јадело, се давале благослови. Левата, напротив, често се врзувала со нешто нечисто, некорисно или опасно. Во христијанската и исламската традиција, десната страна се смета за страната на Бога, ангелите и доброто, а левата често го симболизирала спротивното. Со десна рака се поздравуваме, прекрстуваме, но во македонскиот јазик поздравувањето и подавањето (нешто) со лева рака се толкува како давање нешто од срце затоа што срцето е на таа страна. Оттука произлегува и семантиката дека поздравувањето со лева рака се смета дека е од срце. За разлика од нашето верување, кај Србите постои верување дека тој што пие пијалак добиен, пружен од лева рака – брзо ќе биде опиен. Верувањето дека луѓето кои пишуваат со лева рака се посебни или исклучителни е подоцнежнo и се должи на одредени историски и културни корени.

Тури му пепел

Изразот „тури му пепел“ (ТРМЈ 4: 62), се среќава и во другите словенски јазици, сп. чеш. *Sypat si hlavу popelem* ‘посипува пепел на главата’ итн. Оваа фразема во чешкиот јазик е со значење ‘да се признае сопствената грешка’ и ‘да се кае’, и е синонимна на *mít hlavу v perju* ‘ја нурна главата во песок’, што укажува на стар начин на изразување тага, жал, што се среќава и во античката митологија, во Стариот завет и кај народите на Ориентот, а одредени експлицитни изрази на тага сѐ уште можат да се сретнат и денес. Според Степанова (2023: 75–76), пепелта, како и правта и глината се симболи на минливост и човечка смртност. Затоа, посипувањето на главата со пепел сведочи за длабоката тага, големо страдање и желбата сѐ да се претвори во прав, односно смрт. Овој

гест честопати бил придружуван со кинење на облеката. Именката *йејел* има сродни зборови во сите словенски јазици со исто значење. Оригиналната псл. форма е реконструирана како **popelъ*. Според едно од двете најчести толкувања, зборот е поврзан со коренот содржан во глаголот **paliti*, ‘пали, гори’, па според ова толкување, пепел е остатокот по горењето. Второто толкување е во врска со зборови што означуваат нешто ситно здробено, мелено, како што се грч. *πάλη* ‘прав’, лат. *pulvis* ‘прав’, стпрус. *pelwo* ‘плева’, псл. **pelva* ‘плева’ итн. (ESJS 1989–2022: 683).

На куково лето

Фразата „на куков ден“ или „на куково лето“, срп. „на куков дан“ е со значење ‘никогаш нема да се случи тоа, никогаш нема да биде’ (TRMJ 2: 662). Според некои истражувачи, се верува дека *куково лејџо* се однесува на исклучително лоша, зла година, кога природата не дава плодови. Оттука и призивот, дека тоа никогаш нема да се случи. На што се однесува оваа придавка? Придавката *куково*, се поврзува со лексемата *кука*, која се поврзува со литванското божество *Kaukos* ‘мало суштество колку палец со долга брада’. Во балканската традиција би можело да се однесува на божеството на плодноста. Во старите пролетни ритуали, кои се славеле за да се повика плодноста на земјата, луѓето се преправале во демони на плодноста и со *куки* и *сџајџови* го истерувале, протерувале гладот и повикувале ново лето. Вака маскираните луѓе во Бугарија се нарекувале *кукери*, по реквизитот *куки*. Според народното верување стапот имал магична моќ и можел да ги запре поплавите, да ги избрка бурите или да ги изгасне пожарите. Затоа кога ќе кажеме дека нешто ќе се случи на *куково лејџо*, се потсетуваме на старото верување за цикличната природа во време на плодноста што доаѓа кога злото е протерано. Митолошката врска се изгубила, а се добило значењето *никогаш*.

Во македонската традиција, изразот *на куково лејџо* ‘никогаш’ е поврзан со кукањето на кукавицата, односно со народните претстави дека таа започнува да кука во пролет, поконкретно од Благовец и нејзиното кукање се слуша до Петровден, а штом ќе започне вистинското топло лето замолкнува, па произлегува дека периодот, летото кога кукавицата пее всушност не постои. Ако кукавицата закука пред Благовец, се верувало дека навестува нешто лошо (Макаријоска 2021: 311).

Плаче како кукавица

Фраземата „плаче како кукавица“ (TRMJ 2: 660) означува неутешно плачење. Кукавицата има двојно значење во македонските народни верувања. Едното е дека, ако пее на покривот на нечија кука или во близина на куќата, од своето гнездо, наутро, нешто добро ќе се случи.

Но, ако птицата пее ноќе, тогаш се предвидувала смртта на некој што живее во куќата или во соседството каде што слетала (Макаријоска 2021: 311).

Кука како кукавица ‘плаче, тагува, постојано се жали за својата тешка судбина’, *џаџува како црна кукавица* ‘силно тагува за некого’ се поврзува со македонското предание за потеклото на кукавицата, според кое таа била девојка чиј брат починал, односно исчезнал и таа многу плачела, тагувала, го довикувала со кукање „ку-ку“, па Господ ја претворил во птица за да може да лета и да го бара својот брат. Во македонската фразеологија, покрај овие, се среќаваат фразите *остјана како кукавица* или *остјана сама како кукавица* ‘остана сосем сама, без семејство, пријатели’, според тоа што кукавицата не гради свое гнездо и живее осаменички живот, *си кука на судбината* ‘жали за својата лоша среќа, наместо да преземе нешто за да ја промени’ и др. (Макаријоска, Павлеска-Георгиевска 2024: 141). Сп. срп. *Plače kao sinja kukavica*, додавањето на придавката *sinja*, во српскиот јазик дополнително го засилува изразот, затоа што таа придавка во народниот јазик најчесто е во врска со градацијата темно, тажно, кобно, фатално. Овој фразеологизам потекнува од народните верувања според кои кукавицата е создадена од жена која ги оплакува своите најблиски, па нејзиниот глад е симбол на вечна тага.

Си ја стави/кладе главата в торба

Пословицата „Си ја стави/кладе главата в торба“, со значење ‘ризикува за некого или за нешто’ (ТРМЈ 1: 270), се среќава на целиот Балкан, а ја среќаваме и во големиот опус на умотворби на Цепенков (1972: 15, бр. 103) во две верзии. Едната е во *Пословици, џоџоворки, џаџанки* „Али се стори чоек арамија, по себе си ја влечи ортомата“ или како: „Си ја влечка ортомата, ама ишала да го обесат со неа“ (том 4, стр. 177, бр. 5749), а втората, уште позначајна: „Али се стори чоек арамија, тој веќе си ја клал глаата в торба“. И двете пословици, како што се гледа, се составени од два дела, при што првиот е непроменлив и истиот прецизно пословицата го поврзува со арамијата-ајдутиот, а вториот со ортомата, односно со торбата, потенцирајќи ја со нив, на еден многу впечатлив начин, спецификата на ризикот од животот на овие луѓе во нивната тешка професија.

Посочената поговорка е честа во изворите со македонски народни пословици и поговорки (Поленакосиќ, Пенушлиски 1954: 177; Пенушлиски 1969: 124), а се бележи и кај другите јужнословенски народи: сп. срп. *мејнуџи џлаву у џорбу, носи џлаву у џорбу и носиџи џлаву у џорби*, бос. *мејнуо је џлаву у џорбу и носи џлаву у џорбу* итн., но, и кај несловенските балкански народи, Грците, Романците и кај Албанците (Стерјоски 1984: 107–108).

За првпат е забележана во втората половина на 17 век и се поврзува со појавата на ајдутството на Балканот. Иако практиката да се носат непријателски глави во торби и вреќи, специјално подготвени, е азиска, таа е законска, шеријатска казна воведена од Турците за време на нивниот престој во овој реон кој се врзува за надворешните турски непријатели.

Носењето на исечените глави на ајдуците создало простор од кој потекнуваат некои фолклорни творештва, како што се поговорките. Средствата за транспорт на така подготвената или подготвените глава/глави биле оние што биле прирака и најпогодни (торби, зобници и вреќи). Кога била една, се употребувала зобница или торба, а кога биле повеќе – вреќи. Токму носењето на ајдутските пресечени глави е оној простор од каде таа (поговорката) ќе никне. Пресечената глава, главно, се користела како одмазда, како закана, како трофеј и како сведоштво. Поговорката е редуцирана пословица, во која во почетокот буквално се наоѓала ајдутската пресечена глава, што подоцна ќе добие метафорично значење за ризик рамен на опасност за живот (Стерјовски 1984: 107). Редуцираната Цепенкова поговорка подоцна се поврзала со секој ризик и опасност што човекот може да ги доживее, преземајќи во својата работа или во животот одредена, но со крајниот резултат, неизвесна акција.

Поговорката го нагласува ризикот од потфат од страна на едно лице, еднаков на ризикот од опасност по сопствениот живот до времето на позначајните и пораспространети феномени на ајдутскиот живот на Балканот, бидејќи, и покрај турската практика на носење непријателски глави во вреќи, торби и ранци, носењето отсечени глави од ајдук е поврзано со појавата на дел од фолклорот, вклучувајќи и некои поговорки. Некои од овие поговорки ги запишал и Марко Цепенков. Две од нив гласат: „Дали човек се зафатил со грабеж, веќе ја ризикувал главата, го ставил својот живот на коцка“; „Дали човек се зафатил со грабеж, и тој го повлекол ременот“. Некои од овие и слични поговорки ја формирале основата на изреката *да се сѝава животиѝ на коцка, да се ризикува главаѝа*, што во суштина претставува редуцирана поговорка од гореспоменатиот тип, нагласувајќи ја не толку точноста на фактот изразен со овие зборови, туку едно општо значење за голема опасност.

Куршум не го дупи/бие

Меѓу фраземите што се среќаваат во македонските преданија е и: „куршум не го дупи/бие“. Според Вражиновски (1981: 77), во фолклорот на многу народи, познат е мотивот *давање амајлија* со чија помош јунакот е неуловлив, односно заштитен од смрт. Мотивот на *ѝајнаѝа на смрѝѝа* преку амајлија се среќава во преданијата со илинденска тематика за Јордан Пиперката од некој си калуѓер, кој ја посетил мајка му. Амајлијата се состоела во парче дрво од чесниот крст. Според

преданието, благодарение на тоа, Јордан Пиперката не го фаќал куршум. Истото предание се среќава и за Гоце Делчев и за други јунаци, каде парчето дрво од Чесниот крст што ги бранел од куршуми јунаците, е заштита (стар мотив), каде одењето во војна со парче дрво од Чесниот крст има силна улога во заштитата од непријателскиот куршум.

*

Според претходно наведеното, дел од фразеологизмите влегле во македонскиот јазик на различен начин (преку црковнословенскиот, турскиот јазик, грчкиот јазик итн.). Методолошки, истражувањето на етимологијата на овие фраземи бара повеќеслоен пристап (етимологија, историска лингвистика, етнологија, фолклористика итн.). Посочената анализа, покрај јазичниот материјал, ги зема на увид и етнографските записи, народните приказни, верувањата и обичаите. Материјалот и проучувањето на етимологијата на фраземите поврзани со народните верувања е ризница која отвора можност за изработка на специјализиран етимолошки речник. Таков речник не само што би ги објаснил јазичните структури, туку би ја реконструирал и духовната култура што стои зад нив, откривајќи дека зад секој фразеолошки израз стои слоевата историја на верувања, стравови и други интерпретации за светот. Во таа насока, особено значајно би било составувањето на специјализиран етимолошки речник на фразеолошки изрази. Таквиот речник би овозможил пристап кон нивното потекло, развој и промени. Дополнително, тој би придонел за појасно согледување на меѓујазичните влијанија и културните контакти. Со тоа би се продлабочил досегашниот традиционален семантички пристап и би се воспоставила подлабока историско-лингвистичка перспектива. Оттука, истражувањето на етимологијата на фразеологизмите, претставува неопходен чекор кон целосно разбирање на нивната природа и функција.

Заклучок

Проучувањето на потеклото на фразеолошките изрази во македонскиот јазик, чија етимологија се наоѓа во фолклорот, е перспективна гранка и голем подвиг за сегашните и следните генерации лингвисти. Истражувањето покажа дека значењето на овие изрази не може целосно да се разбере без познавањето на нивниот поширок контекст. Фразеолошките изрази се дел од традиционалната, културната заедница. Тие пренесуваат вредности, стравови и надежи. Тие се мост меѓу минатото и сегашноста, задржувајќи ги архетипските претстави во современиот јазик. Затоа фразеологијата е клучен инструмент за реконструкцијата на традиционалниот светоглед и за разбирањето на динамиката на културната трансмисија. Релацијата меѓу јазикот и фолклорот се истакнува преку важноста на фразеологијата како интердисциплинарно поле меѓу лингвистиката и етнологијата.

Литература

Кирилични изданија

Ајсоп. 2008. *Басни*. Превод, препев од старогрчки јазик, предговор, белешки и коментари, В. Софрониевски. Скопје: Три.

Аникин, П. 1988. *Русские пословицы и поговорки*. Москва: Художественная литература.

Аристотел. 2003. *Никомахова етика*. Превод од старогрчки и предговор Е. Колева. Скопје: Три.

Велјановска, К. 2006. *Фразеолошки изрази во македонскиот јазик: со осврт на соматската фразеологија*. Куманово: Македонска ризница.

Велковска, С. 2002. *Белешки за македонската фразеологија*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Велковска, С. 2008. *Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник*. Скопје: БПТ принт.

Вражиновски, А. 1981. *Илинденски прозен револуционерен фолклор*. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“.

Гај, С. Т. 2001. *Дванаесетте римски цареви*. Превод од латински јазик и белешки: Димовска-Јањатова, В., В. Саракини. Скопје: Култура.

Кочовска-Стевовиќ, С. 2023. „Фразеолошки изрази од латинскиот и од старогрчкиот јазик и нивни паралели во македонскиот јазик“. *Systasis*, 41, е-списание на Здружението на класични филолози „Антика“, 155–173.

Макаријоска Л., Б. Павлеска-Георгиевска. 2024. *Фразеолошкото божајство на современата македонска литература*. Скопје: Министерство за култура.

Макаријоска, Л. 2021. *Етинолингвистички студии*. Скопје: Графоден.

Миладиновци. 1962. *Зборник 1861 – 1961*. Скопје: Кочо Рацин.

Пенушлиски, К. 1969. *Македонско народно творештво – Пословици и зборови*. Скопје.

Поленаковиќ, Х., К. Пенушлиски. 1954. *Македонски народни умотворби*. Том IV, книга I: *Пословици*, бр. 5754. Скопје: Кочо Рацин.

Стерјовски, А. 1984. *Поговорката „Си ја кладе жлајта во шорба“: (пословица и значење)*. Битола: Педагошка академија.

ТРМЈ. 2003 – 2014. *Толковен речник на македонскиот јазик*. т. 1 – 6. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Цепенков, М. 2009. *Македонски народни приказни*. Книга петта. Пенушлиски, К. (прир.). Скопје: Матица македонска.

Цепенков, М. К. 1972. *Македонски народни умотворби*, I–IX, Скопје: Македонска книга.

Латинични изданија

Bologar, G., T. Meduedev, T. Vorontova. 1980. *Dictionar româno-rus*. Moscova: Edutura știintifică si enciclopedică, București editura limba rusa.

Danylenko, L. 2024. „O frazeologických germanismech v slovanských jazycích z hlediska etymologického“. *Rocznik XXIV Bohemistika* 3: Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 393–403.

ESJS. 1989–2022. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–22. Praha.

Grimm, J., W. Grimm. 1885. *Deutsches Wörterbuch*, vol. 6. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.

Kluge, F. 1989. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin; New York: Walter de Gruyter.

Králik, L. 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*: Bratislava.

Mokijenko, V. 2002. “Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie”. *Wer A sagt, muss auch B sagen. Beiträge zur Phraseologie und Sprachwissenschaft aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Hartmann, D., J. Wirrer (eds.). Hohengehren: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, 231–254.

Němec, I. 1975. “Opozice dexter/sinister v slovanské toponomastice a etymologii”. *Slavia* 44, 225–232.

Procopius. 1928. *History of the Wars*. Books 7.36–8. Translated by H. B. Dewing. Loeb Classical Library 217. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Pseudo-Callisthenes. 1926. *Historia Alexandri Magni*. Kroll, G. (ed.). Berlin: Weidmann.

Rejzek, J. 2001. *Český etymologický slovník*. Voznice.

Štěpanova, L. 2023. *Etymologický slovník české frazeologie*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.

THE FOLKLORIC ROOTS OF SELECTED PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS

Aleksandra Gecovska

Krste Misirkov Institute of Macedonian Language

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

gecovska@gmail.com

Summary

This paper analyses the historical development and origin (etymology) of selected phraseological expressions related to folklore and beliefs. The analysis identifies their origins, semantic meanings, and transformations throughout history. Particular attention is given to lexical components and their semantic evolution, highlighting the specific meanings that have gradually developed into figurative ones.

Special emphasis is placed on expressions connected with traditions, proverbs, and certain folk practices (e.g. *na kukovo leto*, *tura pepel*, *dve levi race* etc.), which reveal layers of their origin and point to ancient beliefs. The research is based on etymological dictionaries, folklore sources, and historical records, while also applying a comparative approach involving other Slavic languages.

The results show that these expressions represent linguistic fossils preserving elements of ancient cultural heritage. At the same time, they demonstrate the continuity of tradition and the ability of language to adapt older meanings to new contexts. The study highlights the role of folklore in the historical development of phraseological units and adopts a lexicographic approach to their analysis from an etymological perspective.